

Ольга Басараб,

Національна академія Державної прикордонної служби України імені
Богдана Хмельницького, м. Хмельницький

**ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА У ПРИКОРДОННІЙ
СФЕРІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ЧАСИ ЇХ КОЛОНІЗАЦІЇ
ВЕЛИКИМ КНЯЗІВСТВОМ ЛИТОВСЬКИМ ТА РІЧЧЮ
ПОСПОЛИТОЮ**

Стаття присвячена дослідженню основних аспектів формування законодавства у прикордонній сфері на українських землях в часи їх колонізації Великим князівством Литовським та Річчю Посполитою. За результатами аналізу визначені джерела права, за допомогою яких відбувався процес формування досліджуваного законодавства.

Ключові слова: *Велике князівство Литовське, Річ Посполита, законодавство, прикордонна сфера, суспільні відносини у прикордонній сфері, формування законодавства.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Середина XIII століття в історії згадується як період загострення воєнно-політичної обстановки в Європі. Саме в цей період більша частина українських земель потрапила під владу спочатку Великого князівства Литовського, а потім і Речі Посполитої.

З метою утримання захоплених земель та захисту всієї території, держави-колонізатори змушені були здійснювати заходи щодо забезпечення своєї територіальної цілісності. Суспільні відносини у прикордонній сфері починають все частіше знаходити своє відображення у нормативно-правових актах того часу.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій свідчить про те, що процес формування законодавства у прикордонній сфері на українських землях в часи їх колонізації Великим князівством Литовським та Річчю Посполитою висвітлені недостатньо. Окремих аспектів предмету дослідження через призму вивчення загальної концепції організації охорони кордонів у

литовсько-польську добу торкалися Кабачинський М. І., Моця Б. О., Беляєв І. Д., Лукашевич А. М., Давидюк В. В., Острога В. А.

Однак, проблема формування законодавства у прикордонній сфері в розглядуваний період, не отримала належного відображення у працях дослідників.

Метою статті є дослідити основні аспекти формування законодавства у прикордонній сфері на українських землях в часи їх колонізації Великим князівством Литовським та Річчю Посполитою.

Виклад основного матеріалу дослідження. У період панування на українських землях ні Велике князівство Литовське, ні Річ Посполита ще не мали державних кордонів у сенсі їх сучасного розуміння, а межі країн постійно змінювались. Тому ми не можемо говорити про спеціальні нормативно-правові акти, які б слугували правовою основою у цій сфері, оскільки їх ще не було. Крім того, широкий спектр суспільних відносин все ще продовжували врегульовувати звичаї.

Однак, з розвитком уявлень про сутність держави у тогочасному суспільстві, поступово формувались основні принципи її безпеки та оборони, в основу ефективної реалізації яких було покладено надійну охорону кордону.

Важливі положення щодо забезпечення охорони державних рубежів та безпеки країни знайшли своє безпосереднє відображення у Статутах Великого князівства Литовського, привілеях прикордонним землям князівства і, безперечно, у міжнародних договорах.

Зокрема, договір від 2 жовтня 1323 року Великого князя литовського з Лівонським орденом визначав межі князівства. Цікаво, що у якості прикордонних орієнтирів вказувались ріки, дороги, садиби та села. Крім того, стаття 1 договору визначала вільне перетинання кордону. Однак, холопів, які втікали до іншої країни, договір зобов'язував видавати: «Если бежит холоп из одной страны в другую, то следует его выдать, когда потребуют» [1].

Одночасно формувалась система поглядів на організацію діяльності держави по забезпеченню її безпеки.

Так, уже Перший Литовський статут (1529) встановлював загальновійськову повинність всіх жителів князівства: «абы вси подданые наши военную службу повинни не инде бы ся виховали, а ни ся инде становили персонами своїми, толко под хоругвою поветовою в котором повете сут осели...» [1].

Пізніше Третій Литовський статут (1588) нормативно закріпив неприпустимість державної зради, змови з ворогом та заколоту проти государя з метою зміщення його від влади: «хто бы колвекъ с подданныхъ нашихъ утеклъ с паньства нашего до зѣмли неприятельское умысломъ злым на зраду а ку шkode намъ, г[о]с[по]д[а]ру, и речы посполитой, такой честь тратить»(<http://rzech-pospolita.ru/statutvkl3/>)

Артикул 41 розділу III Другого Литовського статуту (1566) забороняв вивозити зброю та інше військове майно з території Князівства, обов'язки щодо контролю покладалися на урядників, які несли службу в усіх прикордонних замках: «Уставуемъ... абы зо всихъ земель панства нашего Великого Князства Литовского... вси подданые наши... явне и таемне всякихъ броней железа ручницъ нажовъ стрель и всякого иншого наряду военного не выпускали и не вывозили, посломъ не продавали съ чого бы неприятель силитись мог. А хто бы се того смель важити надъ тое розказане и уставу нашу... а того съ пильностью на всехъ замковъ украинныхъ сторожове и вси урядники наши постерегти мають» [2, с. 102].

В підтвердження єдності та неділимості держави, прогресивною новелою тогочасного законодавства, на нашу думку стало те, що вперше, на нормативному рівні у Другому Литовському статуті було закріплено межі дії Статутів: «Вси въ томъ панстве нашому великому Князстве Литовскомъ однимъ тымъ правомъ сужоны быти мають» [2, с. 99].

Крім того, Третій Литовський Статут визначав коло осіб на яке поширювався згаданий нормативно-правовий акт: Такожже чужоземцы заграничники великого князства литовьского, приеждьчые и якимъ колвекъ обычаемъ прибылые люди тымъ же правомъ мают быть сужоны [2, с. 123].

Порядок перебування на території Великого князівства Литовського іноземців врегулював артикул 25 розділу другого Статуту 1566 року: «Уставуем теж, ижъ людей прибылых такъ обчыхъ яко и суседныхъ заграничниковъ приимовати и вести до панства нашего Великого Князства Литовского и черезъ тое панство маемъ ижъ за ведомостью и радами радъ наших Великого Князства. ... тые люди прибылые... ездити нигде немають, але там въ дорозе на ночлегохъ ...якомы зъ радами нашими уфалимъ...»[2, с. 94].

Варто зауважити, що саме в цей період виокремилися основні завдання з охорони державних рубежів, серед яких своєчасне виявлення підготовки, чи збройного вторгнення противника на територію держави і недопущення раптової агресії, а, також, створення сприятливих умов для організації ефективного захисту від нападників.

В основному така діяльність включала в себе: будівництво нових фортифікаційних споруд та зосередження в них достатньої кількості воїнів, які зможуть відбити озброєний напад агресора, створення перешкод на найбільш вірогідному напрямку дій противника, утворення спеціальних служб розвідки для раннього виявлення та оповіщення великого князя і прикордонного воєводу, а також формування достатніх сил для несення служби на окраїнах держави.

Велику увагу у Великому князівстві Литовському приділяли фортифікаційному прикриттю кордонів.

Піклуючись про розбудову прикордонних земель, литовські правлячі кола всіляко заохочували шляхту, яка проявляла себе у активній розбудовчій та оборонній діяльності прикордоння. Так звана прикордонна шляхта звільнялась від загальних повинностей. Основним їх завданням було нести кінну службу при старості, підтримуючи у порядку замкові укріплення і давати на замкову сторожу кожний рік по грошу і по чверті жита [3, с. 50].

З цього приводу видавались прикордонним землям привілеї. Прикладом вищесказаного може слугувати «Привілей великого князя Литовського Олександра князю Костянтину Острозькому, великому гетьману литовському,

старості брацлавському і звенигородському, за вірну службу та заслуги на маєток Звягель і волость у Київському повіті, раніше належних князям Василю та Андрію Семеновичам Звягельським; наданий за згоди Панів-Ради» виданий у 1499 році [4, с. 117-118].

Окрім шляхти, стимулювалася і порубіжна господарська активність міщан. Ряд прикордонних міст разом з Магдебурзьким правом отримали землі для ведення господарства та промислової діяльності.

В цей період формується така верства населення як панцирні бояри, або пани-бояри панцирні. Вони рекрутувались із селян, сільських міщан і вільних людей, частину яких великі князі і королі селили на вільних землях вздовж кордонів Великого князівства Литовського. На умовах безкоштовного користування землею та іншими правами, вони присягали сумлінно нести прикордонну службу та підпорядковуватись владі місцевого замку. Панцирні бояри зобов'язувались завжди бути готовими до війни, мати хорошого коня з сідлом, панцир, шолом з забралом, меч, спис, кольорову одягу, сагайдак, щит-повезу і шори [5, с. 62].

Відповідно до королівської грамоти 1547 року, панцирні бояри користувались такими привілеями: за ними зберігались маєтки, даровані попередніми королями, заборонялось брати у них підводи, коней і використовувати їх на іншій службі, крім військової, судити їх міг тільки суд та інше. Також, їм дозволялось займатись ремеслом, промислами і торгівлею поряд з купцями і міщанами. Панцирні бояри, яким король Казимір IV подарував двори, мали право заселяти там людей і володіти слугами та продавати з дозволу короля свої маєтки. Ці привілеї підтверджувались наступними королями, в тому числі Станіславом Августом Понятовським у грамоті 1764 року.

В записах Литовської Метрики № 8, датованих близько 1509 року знаходимо перші згадки про путних бояр, яких теж залучали до охорони та захисту кордонів. В реєстрах воєводств та повітів путні слуги фіксувались окремо від бояр-шляхти і тяглових людей.

За часів правління Стефана Баторія (1567-1686), новим моментом в несенні прикордонної служби стала заміна груп панцирних і путних бояр загонами найманців. Згадку про яких знаходимо у Третньому Литовському Статуті.

Слід зазначити, що у Древніх привілеях литовсько-волинських караїмів йдеться вже про такий прикордонний пост як «застава».

Після підписання 1 липня 1569 року Люблінської унії і утворення Речі Посполитої, Велике князівство Литовське отримало новий кордон, який проходив по Поліссю. При чому, на заході кордон з Польським королівством зберігався. В підтвердження цього знаходимо достатньо інформації в різних історичних джерелах того часу, зокрема у митних книгах, які красномовно свідчать про наявність на цій ділянці митних комор.

Крім того, за Постановою сейму Речі Посполитої 1655 року коронна армія не могла вступати на територію Великого князівства Литовського без спеціального дозволу. Так, артикул 1, другого розділу Третнього Литовського Статуту встановлював недоторканість кордонів Великого князівства Литовського: «мы г[о]с[по]д[а]рѣ обещуем под тою жь присягою нашою... ижь тое то славное панство, великое князство и вси земли ку нему здавна и теперъ надлежащие, въ славе, тытулех, столицы, зацности, владзы, можности, росказыванью и въ иныхъ всяких належностях и прислухиванию и теж в границах ни в чомъ уменьшвати або понижати не маемъ. И овшемъ ещо всего того примножати хочемо и будемъ». [1, с. 123]. Стаття 4 розділу 3 нормативного акту проголошувала про повернення литовцям раніше захоплених Польщею територій і відновлення старих (попередніх) кордонів Князівства. За рішенням сеймових постанов для уточнення кордонів Князівства і Корони були створені спеціальні комісії.

На початку свого існування Річ Посполита не мала спеціального війська, яке б захищало державні рубежі. Охороною кордонів опікувалися старости прикордонних повітів, які у разі виникнення небезпеки збройного вторгнення збирали шляхетське ополчення. Для відбиття ворога залучали також, невеликі

підрозділи найманого війська – «стражу полове» [6, с. 29]. Цілком логічно, що сил та засобів цих підрозділів було не достатньо для забезпечення бажаної безпеки країни. Об'єктивна реальність вимагала від польської влади утворення окремого військового формування для оборони південно-східних кордонів. Так, постановою сейму від 1562 року було створене «кварцяне військо», яке охороняло фортеці вздовж Збруча та Серету [6, с. 29].

В другій половині XVI століття, підрозділи цього війська посилили козакою піхотою, що поклало початок козацької епохи охорони кордонів.

Висновки. Отже, характерною особливістю литовсько-польської доби стало активне, порівняно з давньоруським періодом, формування законодавства у прикордонній сфері шляхом видання великокнязівських грамот та привілеїв прикордонним землям, підписання міжнародних угод, а також включення нормативних приписів з прикордонних питань до Статутів Великого князівства Литовського.

Однак, незважаючи на досить впевнені спроби і литовських князів і польських королів врегулювати суспільні відносини у прикордонній сфері, про наявність системного законодавства у цій сфері рано було ще говорити.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку будуть спрямовані на дослідження формування законодавства у прикордонній сфері у наступні періоди вітчизняної історії.

Список використаної літератури

1. Послання Гедиміна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XIV/Gedimin/index.phtml?id=2241>)
2. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. : Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В.Д. Гончаренка. – Вид.2-ге, перероб. і доп.: Том 1 : 3 найдавніших часів до початку XX ст. / Уклад. В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – 472 с.
3. Куліш, П. А. Історія воз'єднання Русі т. 1 С. – Петербург, 1874 «Суспільна користь» №5.

4. Archiwum Książąt Lubartowiczow-Sanguszkow w Sławucie. – Lwow, 1887. – Т. 1. – № 117. – S. 117–118.
5. Острога, В. А. История пограничных войск Беларуси / В. А. Острога, И. И. Птуха // Вооруженные силы Республики Беларусь. История и современность. – Минск: Беларусь, 2004. – 194 с.
6. Marek Sobczyński. Zmienność funkcji granic międzynarodowych na ziemiach polskich od czasów Rzeczypospolitej szlacheckiej do przystąpienia Polski do układu z Schengen // Problematyka geopolityczna ziem polskich. – 2008. – 218. – s. 29–54.

Рецензент – кандидат юридичних наук Ганьба О. Б.

Стаття надійшла до редакції 21.09.2016

Басараб О. Т. Формирование законодательства в пограничной сфере на украинских землях во времена их колонизации Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой

Статья посвящена исследованию основных аспектов формирования законодательства в пограничной сфере на украинских землях во времена их колонизации Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой. В результате анализа определены источники права, при помощи которых осуществлялся процесс формирования исследуемого законодательства.

Ключевые слова: *Великое княжество Литовское, Речь Посполитая, законодательство, пограничная сфера, общественные отношения в пограничной сфере, формирование законодательства.*

Basarab O. T. Forming the legislation in the border sphere on the Ukrainian territories in the times of the Grand Duchy of Lithuania and Rzeczpospolita Polska colonization

The object of the study is the border sphere on the Ukrainian territories in the times of the Grand Duchy of Lithuania and Rzeczpospolita Polska colonization. The subject of the research is legislation in the border sphere on the Ukrainian territories in the times of the Grand Duchy of Lithuania and Rzeczpospolita Polska colonization

The purpose of the scientific publication is to investigate the process forming the legislation in the border sphere on the Ukrainian territories in the times of the Grand Duchy of Lithuania and Rzeczpospolita Polska colonization

Historical-legal and formally-legal methods were used.

Article possesses the scientific value as one of the first attempts to research the forming the legislation in the border sphere on the Ukrainian territories in the times of the Grand Duchy of Lithuania and Rzeczpospolita Polska colonization.

As the result sources of law that formed the legislation in the border sphere on the Ukrainian territories in the times of the Grand Duchy of Lithuania and Rzeczpospolita Polska colonization were proposed.

The practical significance of the work lies in the fact that grounded

conclusions deepen the scientific knowledge about forming the legislation in the border sphere on the Ukrainian territories in the times of the Grand Duchy of Lithuania and Rzeczpospolita Polska colonization.

Obtained results can be taken into consideration during law-making activity in the sphere of border protection and can be used in teaching the history of state and law of Ukraine.

Keywords: *Grand Duchy of Lithuania, Rzeczpospolita Polska, legislation, border sphere, social relations in the border sphere, forming the legislation.*